

Ekonomikos militarizavimas: karinė pramonė sovietinėje Lietuvoje

Karinės pramonės plėtrą sovietinėje Lietuvoje lėmė geografinės aplinkybės ir sovietinės lietuviškosios nomenklatūros interesai, tačiau svarbiausiu plėtros faktoriumi buvo karinės gamybos prioritetas.

Kiekvienais metais LKP CK gaudavo TSRS Ministrų tarybos slaptus nutarimus, kuriuose buvo kartojama standartinė frazė: „Nustatyti, kad šiuo nutarimu numatytos karinės technikos gamybos mobilizacinių pajėgumų vystymo užduotys yra svarbiausias, pirmaeilis Partijos ir Vyriausybės uždavinys stiprinant šalies saugumą“.

Sovietinėje Lietuvoje nebuvo daug uždarytų gamyklų ir įmonių. Nors pramonės įmonės kuruojančio KGB 2-osios valdybos 3-jo skyriaus ataskaitose ir susirašinėjimuose su respublikos institucijomis gausu užuominų apie „pašto dėžutes“, perdėtai pabrėžiama būtinybė laikytis saugumo reikalavimų, į Maskvą siunčiamuose raštuose ar čekistų pasisakymuose KGB sąjunginiuose renginiuose buvo pripažįstama, kad respublikoje itin slaptų įmonių nėra. 1989 m. LTSR KGB pirmininkas E. Eismuntas TSRS KGB 6-osios valdybos viršininkui F. Ščerbakovui rašė: „LTSR teritorijoje nėra itin svarbių ar itin uždarytų objektų, o taip pat svarbių gynybinių pramonės įmonių, gaminančių ginklus ir karinę techniką. Respublikoje yra 10 TSRS gynybinių šakų gamybinių susivienijimų ir institutų, kuriems žinybiniais įsakymais nustatyta uždarumo kategorija. Šie objektai iš esmės yra tik tarpininkai (смежники) ir subrangovai (соисполнители)“.

Vis tik „pašto dėžutės“ kodą turėjo daugelis sunkiosios pramonės gamyklų. 1968 m. liepos 18 d. LTSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus patvirtintame organizacijų, kuriuose 2 valdybai būtina vykdyti kontržvalgybinį darbą, sąrašė yra 112 objektų. Tarp jų išvardintos 42 pramonės gamyklos, gamybiniai institutai ir konstravimo biurai. „Pašto dėžutės“ kodą turėjo 20 pramonės įmonių. Daugelis jų „koduotos“ buvo vien dėl to, kad priklausė TSRS karinio pramoninio komplekso „devintuko“ ministerijų sistemoms, nors karinės produkcijos negamino. Jų nekarinis gamybos pobūdis matyti iš KGB pateiktų gamyklų aprašų. Kalbant apie Kauno laivų statybos gamyklos „Pergalė“ (pašto dėžutė A-7475) pažymėta, kad ji gamina laivų sraigtus, apie Kauno radijo gamyklą (p/d rusų kalba P-6856), Klaipėdos laivų statybos įmonę „Baltija“ (p/d H-5832), Laivų remonto gamyklą (B-2677), Panevėžio „Ekraną“ (B-2963) nurodyta tik žinybinė priklausomybė. Pašto

dėžučių kodus turėjo ir keletas karinės pramonės ministerijoms nepriklausiusių įmonių - stakles gaminusi „Žalgirio“ gamykla (B-2936), elektrotechnikos įmonė „Elfa“ (A-7586) ir Vilniaus elektros suvirinimo įrangos gamykla (Г-4823).

Tikrų uždarujų, TSRS karinės pramonės ar KGB poreikiams įrangą gaminusių įmonių respublikoje buvo tik keletas. Tai kopijavimo įrangą projektavęs ir gaminę elektrografijos institutas (Г-4823), kariniams tikslams radijo matavimo prietaisus kūręs ir gaminę Vilniaus radijo matavimo prietaisų institutas (P-6856) ir gamykla (A-7859), Kauno radijo matavimo institutas (B-8574), garsą įrašančią aparatūrą, KGB pasiklausymo įrengimus „Moška“, „Lavr“ ir lėktuvų juodąsias dėžes gaminusi Lietuvos prietaisų gamykla (A-7934, vėliau - susivienijimas „Vilma“), karo technikai transformatorius „Gabarit“ gaminusi Vilniaus radijo komponentų gamykla (A-7528), mikroschemas kuriantis Vilniaus konstravimo biuras (Г-4322) ir jas gamintis Šiaulių „Nuklonas“ (M-5621). Šie įmonių slapti kodai išliko per visą tyrinėjamą laikotarpį. Vykdamas reorganizacijas, stambinant įmones bei steigiant susivienijimus, pagrindinės įmonės išlaikė senuosius kodus, o filialams buvo suteikiami nauji numeriai. 1977 m. įsteigus susivienijimą „Vingis“, jam suteiktas A-3112, radijo komponentų gamyklai liko A-7528, o susivienijimo Ypatingajam konstravimo biurui duotas A-3774 „kodinis“ vardas.

„Slaptosios“ įmonės turėjo „uždarnosios įmonės, turinčios atvirų padalinių“ arba „atviros įmonės, turinčios uždaru padalinių“ statusą. Pastarąjį slaptumo lygį turėjusio Kauno radijo matavimo instituto iš tikrųjų slaptomis buvo tik 3-ojo skyriaus 31-oji ir 32-oji laboratorijos, kuriuose kariškių užsakymu gamintas komponentas „Rusalka“. Net viena slapčiausių respublikos įmonių laikyto Vilniaus Spalio 60-mečio radijo matavimo prietaisų susivienijimo („uždaroji įmonė, turinti atvirųjų padalinių“) produkcijos struktūroje kariniai gaminiai sudarė tik 7,6 %.

Nedidelį uždarujų įmonių skaičių bei jų neaukštą slaptumo statusą sąlygojo ne tik LTSR nomenklatūros orientacija į tradicinės pramonės plėtrą, bet ir Lietuvos geografinė padėtis. Pagrįstai buvo baiminamasi, kad TSRS Vakaruose esantys kariniai objektai sudomins NATO šalių žvalgybas. Ir iš tiesų, nežiūrint maskavimosi „pašto dėžutėmis“ ir jų veiklos čekistinių „priedangos legendų“, kuriomis buvo siekiama dezinformuoti užsienio žvalgybas apie tikrąją produkciją, Vakaruose buvo žinoma ar bent jau tiksliai spėjama tikroji jų paskirtis. Pavyzdžiui, 1962 m. išėivijos „Dirvos“ žurnale pasirodė straipsnis apie Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklą. Nemažą KGB nerimą sukėlė ir 1983m. Vilniuje lankęsi britų ambasados karinio atašė darbuotojai Plammeris ir Vagen-Smitas.

Saugumiečių tvirtinimu, šie „išaiškinti agentai“ domėjosi Vilniaus radijo matavimo prietaisų ir „Vilmos“ susivienijimais - juos neva fotografavo portatyvine technika.

Karinės įmonės ir joms vadovujančios ministerijos gamybos „šalies gynybos reikmėms“ faktorių išnaudojo kapitalinės statybos srityje. R. Sakalausko tvirtinimu, apie karinių šakų objektų statybą TSRS Statybos ministerija kas mėnesį privalėjo atsiskaityti TSRS MT pirmininko pavaduotojo L. Smirnovo vadovaujamai TSRS MT Prezidiumo Karinės pramonės komisijai. Ši 6 dešimtmečio pabaigoje įkurta struktūra buvo pagrindinis TSRS karinio pramoninio komplekso valdymo organas.

Nors, kaip minėta, karinės paskirties produkcijos dalis respublikos įmonių produkcijos struktūroje nebuvo didelė, vien užuomina apie slaptą produkciją turėjo skambėti įtikinamai. Siekiant gauti respublikos valdžios leidimą plėsti gamybines patalpas ar paspartinti jų statybą, sąjunginių ministerijų bei įmonių raštuose respublikos valdžiai dažnai buvo „primenama“ įmonės produkcijos reikšmė KGB ar Gynybos ministerijai. TSRS Radijo pramonės ministerijos ir TSRS Generalinio štabo rašte 1967 m. A. Sniečkui reiškiamas nepasitenkinimas lėta Elektrografijos instituto Vilniuje, kuriam pavesta atlikti svarbius TSRS Gynybos ministerijos užsakymus, statyba. Po kelerių metų Elektrografijos instituto plėtros klausimu į A. Sniečkų vėl kreipėsi TSRS Radijo pramonės ministras. Laiške jis piktinosi K. Kairio sprendimu neleisti plėsti instituto - darbuotojų skaičių padidinti nuo 1300 iki 2300, metinę gamybinę programą nuo 5,3 milijonų rublių 1969 m. iki 13 milijonų rublių 1975 m. Pastebėtina, kad nedidelės apimties tekste ministras V. Kalmykovas net kelis sykius pavartojo frazę „šalies gynybai“ („для обороны страны“).

Po poros metų minėtai TSRS Radijo pramonės ministerijai pavaldžios „penkiukių“ gamyklos rašte J. Maniušiui piktinamasi respublikos Plano komisijos sprendimu neleisti statyti 3,6 tūkstančių kvadratinų metrų (neva sandėlio) patalpų. Rašte tvirtinama, kad naujo ploto poreikį sąlygoja naujos, „atominei“ TSRS Vidutinių mašinų gamybos ministerijai skirtos „specialiųjų prietaisų bei įrangos“ gamybos užduotys. Laiško autorių argumentus sutvirtina ne tik sąjunginių ministerijų laiškam įprastos nuorodos į TSKP CK ir vyriausybės nutarimus, bet ir į TSRS MT Prezidiumo Karinės pramonės komisijos dokumentus.

Panašus raštų stilius būdingas ir kitoms „devintuko“ ministerijoms bei joms pavaldžioms įmonėms. 1979 m. TSRS Elektronikos pramonės ministras laiške P. Griškevičiui pabrėžė „Ventos“ konstravimo biuro ir gamyklos svarbą karinės technikos gamybai. Anot ministro,

įmonės mikroschemos naudojamos kosminių laivų „Sojuz“ ryšio aparatūroje, sparnuotų raketų taikymo sistemose, lėktuvų lazerinio nusitaikymo galvutėse, naikintuvų MIG - 27 ir MIG - 29 borto aparatūroje. Minint šią aparatūrą padėtas net šauktukas, matyt tam, kad labiau įtikintų respublikos valdžią leisti įmonei padidinti planinį darbuotojų skaičių 1979-1981 m. nuo 1400 iki 1750.

1983-1984 m., kai TSRS dar manė parungtyniauti su R. Reigano karine „Žvaigždžių programa“. Į Lietuvą plūdo raštai su siūlymais statyti vis naujas karinio pramoninio komplekso įmones, santūriai neigiami respublikos valdžios atsakymai į kuriuos pykdė Maskvą. Antai 1984 m. į P. Griškevičių kreipėsi TSRS elektronikos pramonės ministras A. Šokinas, prašydamas pritarti Šiaulių „Nuklono“ gamybinio ploto padidinimui 20 tūkst. M. Šios įmonės produkcija buvo skirta iš esmės vien tik karinės pramonės įmonėms. P. Griškevičiaus atsakymas A. Šokinui buvo neigiamas - respublikos valdžia siūlė statyti tik 7 tūkst. m² plotą, ir tai skirtą ne karinės produkcijos, o vartojimo prekių gamybai (4 tūkst. m²) ir socialinės kultūrinės paskirties objektams: įmonės darbuotojų medicinos priežiūros pastatams, aktų salei ir sporto kompleksui. A. Brazausko prisiminimu, A. Šokinas ketino Šiauliuose statyti pramoninį gigantą, išplėsdamas gamybines patalpas net iki 80 tūkst. m². A. Brazausko tvirtinimu, respublikos valdžia nesutiko su ministerijos planais, jo žodžiais tariant, „...pradėjom kapotis per gosplaną, kad mes negalim, kad pas mus nėra resursų, darbo resursų“. Šiame kontekste suprantamas Č. Juršėno užsiminimas apie A. Brazausko didvyriškumą net nepriklausomos Lietuvos Aukščiausioje taryboje: „... buvo atvejų, kai tais laikais jis priešinosi vienu ar kitu dalyku darymui ir dėl to kentėjo, gindamas būtent Lietuvos interesus. Tai jo pozicija tais laikais, kai iš tikro sunku buvo turėti tą poziciją, ir netgi buvo momentas, kai tuometinis antrasis sekretorius N. Dybenka ir kiti buvo jau paruošę dokumentus atleisti jį iš LKP CK sekretoriaus pareigų kaip neklausantį centro ir centro vietininko, t. y. antrojo sekretoriaus“. Tai, kad Č. Juršėno žodžiai nebuvo vien kolegoms deputatams įtikinti skirtas triukas, pageidaujant A. Brazauską, o ne V. Landsbergį matyti AT pirmininko poste, paliudija ir kiti amžininkai. V. Astrausko tvirtinimu, apie 1984 m.

N. Dybenka A. Brazauskui „pasiūlė“ palikti LKP CK sekretoriaus ekonomikai postą ir padirbėti į pensiją išėjusio LTSR MT pirmininko pirmojo pavaduotojo K. Kairio kėdėje. Pasvarstęs A. Brazauskas nuėjo pakalbėti su P. Griškevičiumi ir liko partinėse pareigose.

Saulius Grybkauskas (g. 1974) 1992-1998 m. studijavo Vilniaus pedagoginiame universitete. Nuo 1996 m. dirbo specialistu Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimų centre, nuo 1999 m. dirba Lietuvos istorijos institute. 2007 m. apgynė daktaro disertaciją „Pramonės valdymas sovietinėje Lietuvoje 1965-1985 m.: įtampos ir konfliktai“. 2011 metais išėjo monografija „Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965-1985 m.“. Mokslinių tyrimų

sritys - sovietinė nacionalinė, ekonominė ir socialinė politika, režimo vykdyta visuomenės kontrolė, KGB veikla, komunistinių partijų sovietinėse respublikose CK antrųjų sekretorių veikla.

s.grybkauskas@zebra.lt